

waaruit hun institutionele basis zou kunnen blijken (3-17) en van Catherine Vincent over het canonieke statuut van de broederschappen in het koninkrijk Frankrijk in de dertiende tot vijftiende eeuw, 19-40), is deze bundel in hoofdzaak een becommentarieerde inventaris van overgeleverde bronnen voor de institutionele geschiedenis van de Zuid-Nederlandse religieuze broederschappen, meer bepaald in de graafschappen Vlaanderen en vooral Henegouwen in de Middeleeuwen en het *ancien régime*. Een bijdrage zoals die van Adrien Dupont (111-135) over de vroegmoderne Sacramentsbroederschappen in Ath, Saint-Ghislain en Bergen (Mons) hoort eerder thuis in een heemkundig tijdschrift.

De voornaamste conclusie uit het in deze bundel voorgesteld onderzoek is dat de kerkelijke autoriteiten zich in de Middeleeuwen en in de besproken gebieden weinig of helemaal niet hebben ingelaten met de statutaire oprichting en de normatieve controle op de werking van (religieuze) broederschappen (Avril onderzocht tevergeefs synodale statuten, Vincent andere canonieke bronnen). Het waren de stedelijke magistraten, die de veelal spontaan gevormde verenigingen van vrome mannen en vrouwen, sommige ervan ontstaan als 'eedgenootschappen' (serments), institutionaliseerden en probeerden onder controle te houden (Trio: Vlaanderen, 41-53 en Bousmar: Mons in Henegouwen). Uit deze vaststelling blijkt dat de sociaalregulerende functie van deze broederschappen vrij vroeg duidelijk moet geweest zijn voor de stedelijke gezagsdragers. Zij waren er dan ook als de kippen bij om er een controlerecht over op te eisen. Pas na het concilie van Trente, tijdens de contrareformatische inhaalbeweging, begon de kerk zich te interesseren voor nieuw gestichte broederschappen ('oude' broederschappen werden ongemoeid gelaten) en probeerden de bisschoppen inspraak te krijgen in hun functionering (Desmette en Dupont over de inmenging van de bisschoppen van Kamerijk in de zestiende en zeventiende eeuw). Op de ware toedracht van deze beperkte en late belangstelling wordt in het boek niet ingegaan. Het prinsbisdom Luik blijft volledig uit beeld. Wat het juridische lot van de broederschappen in de Zuidelijke Nederlanden in de periode na de ontbinding door Jozef II in 1786 tot het einde van het Frans bewind betreft, de bijdrage van Alfred Minke (137-147) toont aan dat men het onderzoek hierover nog moet beginnen. De illustratie op de kaft (een schets van Daumier uit 1839) is misleidend, want de negentiende eeuw komt in dit boek helemaal niet aan bod.

Wie geïnteresseerd is in de institutionele en normatieve aspecten van het middeleeuwse en *ancien régime* religieuze 'verenigingsleven' zal in dit boek feitelijke informatie vinden, hoofdzakelijk over broederschappen in steden van de Zuidelijke Nederlanden. Meer heeft deze bundel niet te bieden.

Thérèse de Hemptinne

L. Noordegraaf, e. a., *Alkmaar, stad en regio. Alkmaar en omgeving in de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne tijd* (Alkmaarse historische reeks XII; Hilversum: Verloren, 2004, 268 blz., ISBN 90 6550 805 8).

De bijdragen in dit twaalfde deel van de Alkmaarse historische reeks lopen nogal uiteen, al ziet redacteur Noordegraaf in tijd en plaats een gemeenschappelijkheid. Dat vat hij breed op: geografisch komen de Schermer, de Anna Paulownapolder, diverse bedijkingen in Noord-Holland en de stad Alkmaar aan de orde. De beschreven periode is nog ruimer en schiet zelfs over de in de ondertitel genoemde tijd heen, tot aan het einde van de negentiende eeuw.

De bundel opent met een bronnenuitgave van het stadsrecht van Alkmaar uit 1245 en eindigt met een beschrijving van het leven van een achttiende-eeuwse Alkmaarse stadslector. Het

merendeel van de bijdragen heeft echter betrekking op waterstaats- of ontginningsgeschiedenis. Sterker nog, van de zeven bijdragen hebben er vier direct of indirect betrekking op molens. Noordegraaf is de eerste die in de bundel over ontginning spreekt: hij verwijst naar een oproep door hem gedaan om meer aandacht te besteden aan de financiële en economische kanten van de geschiedenis van de droogmakerijen. In de ruim vier jaar die sinds die oproep zijn verstreken, is dat gat nog niet gevuld, al doen enkele van de bijdragen in deze bundel hun best om hem op zijn wenken te bedienen.

Van Zwet gaat in op het proces van het droogmalen. Hij schetst de ontwikkeling van de windmolen, de hoeveelheid water die bij een gemiddelde wind door zo'n molen kon worden weggemalen, de wijze waarop dat malen in zijn werk ging en hoe van te voren door molenbouwers goed bij buurpolders de kunst werd afgekeken. Zo kan hij precies berekenen hoeveel molens er nodig waren voor een specifieke polder en hoe lang het bij de heersende winden duurde voordat de plas was drooggevallen. Hoe leerzaam dit ook is, de lezer wordt bedolven door een vloedgolf van schema's, kaarten, plattegronden en technische details. Ironisch genoeg zijn de meeste van deze molens al vrij snel verdwenen. Dat geeft wel wat te denken over de vele molenverenigingen in Nederland, die zich inspinnen voor het behoud van iedere molen.

In een tweede artikel van Van Zwet wil hij zijn inzichten in molens combineren met de oproep van Noordegraaf en bestudeert hij de kosten van het bouwen, inzetten en onderhouden van een bepaald molentype, de achtkantige binnenkruier. Dit was een nogal zware molen en vereiste een flinke fundering. Waarom niet werd gekozen voor een lichtere en misschien goedkopere variant vertelt de auteur niet. Eigenlijk blijkt dat we over de bouw van de molens tot in de details zijn geïnformeerd en daarmee over de financiële kant, maar over de economische keuzes die gemaakt zijn en de kosten / baten analyse die daaraan ten grondslag lag, nog in het geheel niet. Ook niet na lezing van dit artikel. Misschien is daartoe meer vergelijkingsmateriaal noodzakelijk, Van Zwet is een van de eersten die de kosten van de bouw van molens voor een polder bestudeert.

Over een heel ander soort molens gaat de bijdrage van Kaptein en Schotsman: industriemolens. Zij stellen op grond van het bronnenmateriaal dat Alkmaar voorop liep in het gebruik van dit soort molens, waarbij we moeten denken aan volmolens (voor de bewerking van wol), zaagmolens, oliemolens en papiermolens. Economische argumenten voor die vooraanstaande positie kunnen ze niet aanwijzen: zij concluderen daarom dat de ligging aan een winderige kust en de ervaring die men in die omgeving al met poldermolens had opgedaan, de Alkmaarders een voorsprong gaf bij andere toepassingen van molens.

Bremer beschrijft leven en werk van Johannes Henricus van Foreest, een jonkheer uit een geslacht dat zich vaker actief met landbouw bezig hield. Van Foreest was een van die kapitaalverschaffers die een ontginning mogelijk maakte, in zijn geval de Anna Paulownapolder, genoemd naar de vrouw van koning Willem II. De adellijke Van Foreest was iemand die zelf ook actief was in de landbouw en een eigen boerenbedrijf in de polder begon. Zijn pachters kwamen voor een deel uit de Betuwe, want hij las een noodoproep van de bekende predikant O. G. Heldring over de mensonterende toestanden van de arbeiders aldaar. Van Foreest bood ze een nieuw leven in de nieuwe polder. Het duurde echter nog jaren voordat de Geldersen in hun eigen onderhoud konden voorzien, al had Heldring de ijverigste werkers gestuurd. Voor Van Foreest betekende dat een economische misrekening, omdat hij geen pachtinkomsten ontving. Na een opleving kreeg hij vervolgens met de grote landbouwcrisis van na 1878 te maken, en dat terwijl de nieuwe polder hoge kosten met zich meebracht voor aanleg van wegen en beplanting, terwijl de niet al te beste grond ook nog bemest moest worden. Een risicovolle

onderneming al met al. Waarom de jonkheer dat risico wilde lopen, leren de bronnen ons niet: helaas geven die nauwelijks, zo betreurt de auteur, inzicht in de persoon van Van Foreest.

Een bundel als deze geeft ruimte aan artikelen die ieder op zich een interessante bijdrage leveren aan onze kennis, maar er kleeft eenzelfde euvel aan als aan jaarboeken, zoals die door historische verenigingen worden uitgegeven: er is geen overkoepelend thema, geen samenhang. Die jaarboeken komen terecht bij de leden van de vereniging, die in ieder geval interesse hebben in lokale geschiedenis. Wat het lezerspubliek is van dit soort reeksen, is minder helder. Meestal handelt het om monografieën, waarin commerciële uitgevers geen brood zien maar die wel wetenschappelijk van belang zijn. Daarmee vervullen deze reeksen een belangrijke rol. Een bundeling van artikelen is echter lastiger. Door een thematische opzet en scherper gekozen titel worden bundels bibliografisch in ieder geval beter vindbaar en kan de inhoud beter op een bepaald publiek worden afgestemd.

Fred Vogelzang

F. van Wanroij, *Drie Groninger gasthuizen. Tot onderhoudt van arme borgeren en ingeseten deser stadt. Over het Heilige Geestgasthuis (Pelstergasthuis), het Geertruidgasthuis (Pepergasthuis), het Jacob en Annagasthuis (Lekker Beetjesgasthuis)* (Bedum: Profiel, 2004, 144 blz., €14,95, ISBN 90 5294 311 7).

In 1562 maakte Jacob van Deventer in opdracht van Philips II kaarten van een aantal steden in de Nederlanden, waaronder Groningen. Het was de bedoeling dat de vestingwerken goed in beeld werden gebracht; dit zou van pas komen in tijden van oorlog. Behalve vestingmuren waren ook gebouwen goed te onderscheiden op deze kaarten. Eén van de steden die in kaart werd gebracht, was Groningen. Op de kaart van Groningen, die de oudste plattegrond van Groningen is, zijn onder andere (waarschijnlijk vanwege de bijbehorende kerktorens) een aantal gasthuizen te zien: het Heilige Geestgasthuis (Pelstergasthuis), het Geertruidgasthuis (Pepergasthuis) en het Jacob en Annagasthuis (Lekker Beetjesgasthuis). Deze drie gasthuizen, gesticht in respectievelijk ± 1267, 1405 en 1489, staan centraal in het boekje van Fons van Wanroij. In een zevental hoofdstukken behandelt de auteur achtereenvolgens de ligging van de gasthuizen in de stad, de stichting van de gasthuizen, algemene veranderingen in de armenzorg door de eeuwen heen, de bewoners, de gebouwen, de financiën en het eten in de gasthuizen.

In Groningen zijn naar schatting ongeveer vijftig gasthuizen geweest. Het woord gasthuis roept associaties op met een ziekenhuis. Dit is niet juist. Volgens de auteur werden dit soort gasthuizen in het westen hofjes genoemd. (12 en noot bij 71) De hier beschreven Groningse gasthuizen werden gesticht voor de opvang van armen, zwervers en passanten, soms ook voor de opvang van zieken. Hoewel in eerste instantie armen en passanten werden opgenomen, verschoof bij alle drie de gasthuizen het accent na verloop van tijd naar de opvang van zogenaamde proveniers; oude mensen die een plaats kochten in het gasthuis. Wie het initiatief nam voor het stichten van het Pelstergasthuis is niet duidelijk, misschien het stadsbestuur. De andere twee gasthuizen waren het initiatief van goeude Groningse burgers.

In de volgende eeuwen waren de gasthuizen opvangplaatsen voor bejaarden. Aan het begin van het boekje is het duidelijk dat de gebouwencomplexen van de gasthuizen nog steeds bestaan, maar het is toch opmerkelijk om aan het eind van het hoofdstuk over de bewoners te lezen dat de gasthuizen nog steeds voor bewoning in gebruik zijn. Het Pelstergasthuis wordt nu beheerd door een stichting die de huizen verhuurt. De bewoners (42 in getal) zijn gemiddeld vijftig jaar oud; ook jonge mensen worden nu toegelaten. Het Pepergasthuis is in handen van een